

حضور زنان در جنبش اقتصادی «بلوای نان» و نزاع در مورد مایحتاج روزانه در دوره مشروطه

فائزه توکلی

دانش آموخته دکتری دانشگاه آزاد

faezehtavakoli@yahoo.com

■ چکیده:

زمینه نخستین جنبش‌های اقتصادی زنان تحت تأثیر تحولات داخلی و خارجی دوره مشروطه شکل گرفت. ریشه این جنبش‌ها در بحران‌های اقتصادی سده سیزدهم ق / نوزدهم م ایران بود. حضور و مشارکت زنان در جنبش‌های اقتصادی، اجتماعی، نمونه‌ی بارز تغییرات در ساخت سنتی جامعه ایران بود. ضرورت بررسی نقش زنان در بحران‌های اقتصادی، بخشی از خلاءهای تاریخنگاری زنان است. در اواخر دوره ناصری در سال‌های ۱۳۰۸-۱۳۰۹ ق اولین رویارویی جدی مردم با حاکمیت قاجار، شامل شورش‌های کوچک و بزرگ بود و جریان «بلوای اقتصادی نان» (بدنبال قحطی بزرگ سال ۱۲۷۷ ق در تهران اتفاق افتاد. یافته‌های تحقیق مبتنی بر گزارش‌های تاریخی حکایت از حضور جدی زنان به ویژه در اعتراضات پایتخت دارد. جنبش‌های زنان در اعتراضات شهری دوره مشروطه در تهران و شهرستانها پررنگ بود و مردم بر این باور بودند که هدف مشروطیت، نزاع بر سر پایین آوردن قیمت مایحتاج زندگی آنان بود و حتی عده‌ای هم بر این باور تأکید می‌کردند تا جایی که مجلس مشروطه خواه

قیمت‌ها را پایین آورد و پس از انقلاب هیچ نانوائی جرأت کم فروشی نداشت. مسئله نان همواره نزد دولتمردان اهمیت داشته و مشکل اصلی آنان بوده است. نقش زنان و حضور آنان در جنبش‌های اقتصادی با بحرانهای تغییر در سیستم نظام حکومتی اوج می‌گیرد.

■ **کلید واژه‌ها:** حضور زنان، جنبش اقتصادی، بلوای نان، اعتراضات، دوره مشروطه

مقدمه

در مورد پیشینه این پژوهش، تحقیقی تحت عنوان «جنبش حقوق زنان در ایران» انجام داده است که به زبان فارسی هم ترجمه شده است. نوشین احمدی خراسانی یکی از محققین حوزه زنان این کتاب را ترجمه کرده است. وی معتقد است این تحقیق یکی از موفق ترین تحقیقات در این زمینه است. وی می گوید: با مطالعه آن احساس کردم که با کتابی متفاوت روبه رو هستم. داشتن چارچوب نظری و منظر جامعه شناختی از ویژگی مهم این اثر است. ساناساریان معتقد است و آثار و نوشته های نظری در مورد جنبش های اجتماعی عموماً نامنسجم، گنگ و مبهم هستند. خود او سعی کرده با الهام از نظریات جامعه شناختی چارچوبی نظری برای مطالعه جنبش حقوق زنان ارائه نماید. نهایتاً شش ویژگی و شاخص را برای مطالعه جنبش حقوق زنان ارائه می نماید:

- ۱- گروهی ناراضی از نظم موجود اجتماعی ۲- قصد تغییر نظم اجتماعی ۳- فعالیت های مستمر برای دستیابی به این تغییرات ۴- وجود مخالفت علیه چنین فعالیت هایی ۵- وجود شبه ساختار سنی لزوماً ساختاری سازماندهی شده - در فعالیت های این گروه ۶- تعهد و در کی مشترک از اهداف اصلی چنین فعالیت هایی. نویسنده معتقد است جنبش زنان ایران در اوج خود یعنی دوره مشروطه تا ۱۳۱۰ این مشخصه ها را دارا بوده است. این کتاب به حضور زنان از منظر تاریخ اقتصادی و کنش های زنان بصورت عمقی ورود نکرده است بلکه دورنمایی از حضور زنان در تحولات تاریخ معاصر ارائه نموده است.

جنبش زنان در دوره مشروطه در جریان "بلوای نان" بنا بر فرضیه پژوهش این تحقیق بنا بر آرای آلن تورن "جامعه شناس فرانسوی است. در مورد جنبش های اجتماعی مطالعات ویژه ای دارد و وظیفه اصلی جامعه شناسی را تحلیل کنش اجتماعی در تولید، مصرف، بیان اندیشه تنازعات موجود بر سر آن ها می داند. محور اصلی اندیشه "تورن" در تعاملات اجتماعی این است که: "سلوک اجتماعی (Social conduct) با جایگاه کنشگر در مجموعه ای از تعارضات حول محور کنترل کنش توضیح داده می شود". به نظر او نمی توان گفت که کنش اجتماعی را نیات کنشگر یا نظام اجتماعی تعیین می کند، وی این دو موضوع را بی معنا می داند. وی عملکرد عینی نظام را در توضیح سلوک اجتماعی

که مبتنی بر خودآگاهی است قادر و توانا نمی‌داند، تورن معتقد است باید میان عینی‌گرایی و ذهنی‌گرایی سازش برقرار کرد، هیچ ساختاری نیست که از روابط اجتماعی مستقل باشد و هیچ ارزشی اجتماعی نیز فراتر از جامعه نیست. (تورن، ۱۹۸۱)

“تورن” جنبش‌های اجتماعی را یک تحول تعریف می‌کند نه یک بحران زیرا تلقی آن به منزله یک بحران به معنای حذف کنشگران اجتماعی و روابط واقعی میان آنها است. اما با توجه به تحول جامعه به معنای تاکید بر تحولات در فرهنگ و روابط اجتماعی و به ویژه در روابط قدرت است اگر آغاز را به وجود یک بحران اجتماعی بدانیم پس از آن به بحران فرهنگی می‌رسیم بحران فرهنگی راه را به دگرگونی فرهنگی می‌برد، در نتیجه دگرگونی اجتماعی ایجاد می‌شود و در نهایت تحولات سیاسی شکل می‌گیرد. نکته مهم زیر سوال بردن جامعه نو و فرهنگ موجود است که راه را برای آینده‌ای متفاوت می‌گشاید. (تورن ۱۹۸۱)

در جریان بلوای نان حضور زنان برای تأمین مایحتاج روزانه که نان در آن جایگاه مهمی داشته تلاش وافر کردند و با شرکت در جنبش‌های اجتماعی به اینگونه وارد میدان اجتماع و سیاست با انگیزه‌های اقتصادی شدند.

روش این پژوهش بر اساس هدف از نوع پژوهش‌های بنیادی - نظری است و روش آن از نوع پژوهش‌های تاریخی است. در این تحقیق با استفاده از تحلیل گفتمان که در زمره تحلیل‌های کیفی است پرداخته می‌شود. ادعای تحلیل گفتمان آن است که تحلیل‌گر در بررسی متن، از خود متن فراتر می‌رود و وارد بافت یا زمینه‌ی متن می‌شود. یعنی از یک طرف به روابط درون متن و از طرف دیگر به بافت‌های موقعیتی، اجتماعی، سیاسی و تاریخی متن می‌پردازد. دیگر استفاده از ابزارگردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و اسنادی است با رجوع به دیدگاه‌های پژوهشگران درباره جنبش اقتصادی اجتماعی زنان در جریان “بلوای نان” به عنوان نخستین حضور زنان می‌باشد. ابزار گردآوری اطلاعات در این روش به صورت فیش برداری است.

اهمیت نان در ظهور و افول دولتها

اهمیت نان در رژیم غذایی مردم ایران و نقش آن در افول و ظهور دولتها یا دولت مردان، به عنوان یک موضوع پژوهشی و ارتباط آن با حضور زنان در جنبشهایی با عنوان «بلوای نان» و اهمیت اقتصادی نان و جایگاه آن در شرایطی که جوامع به جهت بحرانهای اقتصادی وارد مرحله سقوط دولتها خواهد شد در جهت آگاهی و بازنگری تاریخ می‌تواند راهگشا باشد. نخست به معنای کلمه نان پرداخته می‌شود.

کلمه نان : کلمه نان در ایران برای انواع مختلف نان استفاده می‌شود. نخستین مدارک زبانشناسی نشان می‌دهند که عشایر ایرانی از دو کلمه مختلف به معنای نان استفاده می‌کردند **Nayna/ Nikana**. در مطالعات صورت گرفته بین زبانشناسان هارماتا کلمه نیکانا در بین ایرانیان نخستین استفاده می‌شده و **کلمه nikana از فعل** kan به معنای کندن مشتق شده است. اما در فارسی میانی به معنای «به خاک سپردن» و در نتیجه شبیه به معنای «پختن در خاکستر» است. در هر حال کلمه nikana نه تنها به خمیری که بر روی تخته سنگ بود، بلکه به روش پخت نان از طریق پوشاندن با زغال و خاکستر نیز اشاره می‌کند. با توجه به این روش پخت ایرانیان به این نوع نان، با اصطلاحی به معنای (حفر کردن، پوشاندن) اشاره کرده‌اند. دومین کلمه **nayana** روش پخت را بهتر معرفی می‌کرد و تعبیر مدرن آن یعنی «نان» اشاره می‌کند و در تنور پخته می‌شود. (Bellew, 1874)

نکته قابل ذکر آنکه تنها در زبان فارسی از کلمه **nan** به معنای نان استفاده می‌شود، این کلمه در سده‌های سوم و چهارم میلادی شکل گرفت. زبان‌های دیگر از این کلمه استفاده کردند و از فارسی زبانان قرض گرفتند. (Harmatta, 1953) در دوره‌های تاریخی انواع نان نیز شکل گرفت مانند نان سنگگ و تافتون و بربری و نان خشک و نان روغنی و نان سمنانی و شیرمال و کماج و فطیر و انواع شیرینی‌ها

نان و نقش آن در معیشت مردم

نقش نان در مراسم مذهبی ایران در اسلام و دین‌های محلی تا به امروز باقی مانده

است. نان قوت مردم است. این موضوع با ضرب المثل‌ها و پندهای بی شماری نشان داده شده که در آن نان مکفی و بسنده، مظهر تندرستی فرد و امنیت و سلامت خانواده است. "ایجاد معیشت برای یک شخص، فراهم کردن نان اوست." "محتاج بودن این است که شخصی نانش را از دیگری بگیرد." اگر کسی را تحت فشار اقتصادی بگذارند تا آزارش دهند باید "نان او را ببرند." (Alberts. 1963p 174)

ملکم یک نکته اخلاقی را عنوان کرده است: "هرگز در خانه شخص دیگر دستور نده و خودت را به خوردن نان سفره خود عادت بده." (Anonymous. 1828.) (voi1.p.271)

زنان نان پز و زنان نان آور

زنان ایلات بختیاری و ترکمن و نسطوریان ارومیه و ایلات قشقایی و لر و کرد و بلوچ و سایر... نان خانواده را می‌پختند. زمان پخت نان صبح و عصر و در زمان کوچ یک باره می‌پختند و خشک می‌کردند تا کوچ به اتمام برسد. نان اغلب از گندم و ذرت پخت می‌شد. در تنورهای خانگی و یا در فضای باز و داغ آفتاب نان پخته می‌شد. برای آنکه همیشه زنان بتوانند نان بپزند لازم بود خمیر فطیر و بی مایه باشد زیرا نان پخته شده با این خمیر را می‌توانستند برای مدت طولانی نگه دارند و در زمان طولانی تر بخورند. در هر حال جایگاه نان در تاریخ اقتصادی با کشاورزی مردان و پخت تمام مراحل آن مانند آسیاب کردن غلات، الک کردن، آماده کردن خمیر و پخت آن توسط زنان انجام می‌گرفت. از جمله مردانی که هرگز نان نپخته‌اند مردان طایفه "بمادی" بختیاری بودند (خورشید، ۱۳۶/۹۶)

آسیاب کردن کار پر سرو صدایی بود، قبل از سپیده دم "از صدای بم آسیاب دستی که عموم بانوان گندم را برای نان صبحگاهی آرد می‌کردند تا نان را آماده نمایند و روی سیلندرهای گازی شکل می‌پختند و در نزدیکی ورودی درهای خانه قرار می‌دادند. با رواج آسیابهای مدرن انواع قدیم تفراموش شد. در دهه ۱۳۱۰ شهرداری تهران قوانینی در خصوص آسیاب کردن آرد برای انواع مختلف نان صادر کرد.

(Rowghani1385.P.73)

تا اواسط دهه ۱۹۶۰ میلادی آسیاب‌های موتوری حتی در بسیاری از روستاها نیز وجود داشت، مانند بلوچستان که کوچ نشین سرحد بلوچ غلات خود را به آنجا می‌آوردند تا آرد کنند. (Sazmann1994.p73)

از وظایف زنان الک کردن گندم و غلات دیگر بود، آرد را با الک درشت یا اردبیز به کمک ساییدن با دست الک می‌کردند. (سنایی، ۱۳۸۰، ص ۲۳) با این روش آرد پراز ناخالصی بود. جیمز موریه ذکر کرده به دلیل آنکه خرمنکوبی روی زمین انجام می‌شد، نان پراز سنگ ریزه بود که البته دانه‌های شن و سنگ در تمام نان‌های روستایی پیدا می‌شد. به گفته کوئلز جانورشناس آمریکایی "نان در اینجا خوشمزه است اما پراز شن است و همکار ما گفت وجود شن در نان ناشی از سنگ آسیاب است که از سنگ گچ ساخته شده است. احتمالاً دانه‌های شن همراه با گندم آسیاب می‌شده است.

زمینه نخستین حضور اجتماعی زنان

جنبش فکری سده سیزدهم ق / نوزدهم م ایران تحت تأثیر تحولات داخلی و خارجی شکل گرفت و یک جنبش اجتماعی را تدارک دید که نمودهای آن در قیام‌های این دوران تجلی یافت؛ زیرا جنبش اجتماعی همیشه با یک اساس فکری جدید مشخص می‌گردد (روشه ۱۳۷۹: ۱۳۰). جنبش‌های اجتماعی با اهداف خاص و گسترش ارزشهای معین بین نخبگان و جنبشهای اجتماعی ارتباط تنگاتنگی ایجاد می‌نمایند، زیرا جنبش‌های اجتماعی یا از نخبگان حمایت می‌کنند یا خود مورد حمایت آنان قرار می‌گیرند (روشه، ۱۳۷۹: ۱۲۹).

مشارکت زنان در جنبشهای سیاسی اجتماعی، نمونه‌ی بارز تغییر اجتماعی در ساخت سنتی جامعه ایران بود. طیف زنان طبقات پایین اجتماعی که فاقد قدرت بودند تا زنان درباری که از نخبگان قدرت در این طیف قرار داده می‌شود، رابطه‌ی جنبش‌های

۱. الک با عنوان پروازان هم شناخته می‌شد. (فلور ۳۷، ۱۳۹۸)

اجتماعی سده سیزده ق در ایران با بخش‌هایی از نخبگان ترسیم خواهد شد. در شکل‌گیری انقلاب مشروطه عوامل اقتصادی نقش تعیین‌کننده‌ای داشتند و زمینه نارضایتی و گسترش آن را به‌مراه داشتند. استقراض‌های حکومت از انگلستان و روسیه و گرفتن وام‌های متعدد و واگذاری امتیازات اقتصادی که همگی خرج سفرهای پرهزینه شاه به سفرهای اروپا شده بود (مظفرالدین‌شاه طی پنج سال سه سفر به اروپا رفت)، تبعیض در نظام گمرکی به نفع تجار خارجی (نمونه موردی آن حق گمرکی پنج درصدی بازرگانان روسیه بود که فقط یک بار پرداخت شده بود در حالی که تجار ایرانی باید به هر شهری وارد می‌شدند مالیات پرداخت می‌کردند) از سویی گسترش نارضایتی‌های اقتصادی و سیاسی همگی از عوامل ضدحکومتی و ضد بیگانه در جامعه بود که منجر به اعتراضات در چندین شهر بزرگ ایران شد. گزارش‌های روایت شده حکایت از حضور جدی زنان به ویژه در اعتراضات پایتخت دارد. در خرداد ۱۲۸۴/۱۹۰۶ عده‌ای از زنان معترض به قیمت بالا و کمبود ارزاق در تهران دست به تظاهرات زدند و به گفته یک شاهد عینی با عصبانیت خشم خود را نسبت به حاکم شهر اعلام کردند. (تفرشی ۱۳۵۲: ۲).

بحرانهای اقتصادی ناشی از ورشکستگی دولت و تورم بی‌سابقه‌ای که از سال ۱۲۸۳ آغاز شده بود از مهمترین وقایع و رویدادهایی بود که موجب نارضایتی عمومی از حکومت مظفرالدین شاه شد و زمینه ساز جنبش مشروطه خواهی شد. "قیمت نان ۹۰ درصد و قند و شکر ۳۳ درصد افزایش یافت. علت تورم اقتصادی، ناشی از بدی محصول و از سوی دیگر بر اثر شیوع وبا، افول ناگهانی در تجارت شمال به دلیل جنگ ۱۹۰۵ ژاپن و روسیه و در پی آن آشوب‌های امپراطوری روسیه تشدید شده بود (همان: ۸۶)

به دلیل این بحرانها علاءالدوله حاکم تهران به دستور عین‌الدوله صدراعظم چند تا تاجر قند و شکر را به بهانه احتکار و گرانفروشی فلک کرد. بدنبال اعتراض علما و روحانیون و بازاریان، حدود دو هزار تن اهالی تهران بسوی شهرری حرکت کردند تا در آنجا متحصن شوند. پس از ۲۵ روز بر جمعیت بست نشین اضافه شد. در جریان

بست نشینی متحصنین جمعیت معترضین افزایش می‌یافت و بتدریج به گسترش خواست‌های آنان بخصوص "تشکیل عدالتخانه" تغییر کرد. تا آنکه شاه تقاضای متحصنین را پذیرفت اما عین الدوله تابعیت نکرد مجدداً مردم اعتراض کردند و بازارها بسته شد (کسروی ۱۳۷۶: ۶۷).

نقل است که وقتی شاه از مهمانی منزل امیر بهادر جنگ باز می‌گشت، زنان گرد کالسکه او را گرفته و فریاد می‌زدند: "ما آقایان و پیشوایان دین را می‌خواهیم.... ما مسلمانی و حکم آقایان را واجب‌الاطاعه می‌دانیم. عقد ما را آقایان بسته‌اند، خانه‌های ما را آقایان اجاره می‌دهند.... ای شاه مسلمان علمای اسلام را ذلیل و خوار نخواهید، بفرما روسای مسلمانان را احترام کنند.... ای پادشاه مسلمان اگر وقتی روس و انگلیس با تو طرف شوند شصت کرور ملت ایران، به حکم این آقایان جهاد می‌کنند...." (کرمانی ۱۳۶۲: ۳۶۱) به عقیده کسروی در آن روز "زنان با همه روبند و چادر کار بسیاری کردند و بخاطر همین فشار عمومی بود که شاع به عین الدوله دستور داد که: "مقاصد آقایان را اجرا دارید و آنها را تا فردا (به تهران) بیاورید و الا من خودم می‌روم و آنها را می‌آورم" (کسروی ۱۳۷۶: ۶۹).

حضور زنان در جنبش پیشا مشروطه "بلوای سیاسی نان"

در اواخر دوره ناصری در سال‌های ۱۳۰۸-۱۳۰۹ ق اولین رویارویی جدی مردم با حاکمیت قاجارشکل گرفت که شامل شورش‌های کوچک و بزرگ بود. جریان "بلوای سیاسی نان" بدنبال قحطی بزرگ سال ۱۲۷۷ ق در تهران اتفاق افتاد. در زیراسنادی مرتبط با شورش زنان در بلوای نان در شهرهای شیراز و اصفهان آورده می‌شود:

همچنین در تهران شورش‌های زنان جریان داشت چنانکه در گزارشی که استریک نماینده سیاسی انگلستان در ایران از این جریان آورده، زنان را عامل برپایی این طغیان نشان می‌دهد:

"مردم پایتخت از بی‌نانی، پریشان حال بودند.... بدلیل بدی راه‌ها غله به شهر نمی‌رسید. گرسنگی شرم زنان را برده بود، به هر کس درکوی و برزن می‌رسیدند، یاری

می‌جستند. روز هفدهم شعبان ۱۲۷۷ق / ۱۸۶۰م شاه از شکار باز می‌گشت که انبوه چند هزار نفری زنان جلوی او را گرفتند. نان می‌خواستند و پیش چشم شاه دکان نانویی را چپاول کردند. همین که شاه به قصر خود رسید، به دستور او دروازه‌های شهر را بستند. روز بعد آشوب از نو برخاست. با وجود آنکه دروازه‌ها را بسته بودند، چند هزار زن هجوم آوردند، به ضرب سنگ و چوب نگهبانان را از پای درآوردند، به شهر ریختند. قرار این بود که مقدمه هنگامه را جماعت زن‌ها فراهم سازند، و در پی آن مردان بریزند و شورش بر پا کنند. شاه از بالای قصر با دوربین به ازدحام مردم می‌نگریست. کلاتر شهر هم آمد و پهلوی شاه ایستاد. از شاه سرزنش و پرخاش شنید که این چه وضعی است. کلاتر گفت می‌رود غوغا را بخواباند. او با گروهی از گماشتگان به جمعیت زنان حمله بردند. خودش با چوبدستی که داشت زنان را می‌زد. به ضرب چوب او از زنی خون جاری شد و از زنان شیون و فغان برخاست. شاه برآشفته و کلاتر را فراخواند. بی‌درنگ فرمان داد ریشش را بتراشند و او را به چوب و فلک ببندند. کلاتر شوریده بخت زیر چوب و فلک بود که شاه گفت: "طناب" درآنی امر شاه اجرا گشت... جسد برهنه کلاتر را در بازار روی زمین کشاندند و تا سه روز او را از پا در میدان شهر آویزان کردند. بدنبال اعدام کلاتر، همان روز همه کدخدایان محله‌های شهر را آوردند و به چوب و فلک بستند (چون نتوانسته بودند جلوی طغیان مردم را بگیرند). ... روز بعد شاه جامه سرخ غضب پوشید و با تنبیه کسان دیگر سعی کرد ترس در دل مردم اندازد. اما مشکل نان حل نشد. آشوب پی در پی بر پا گشت. در یکی از غوغاها نزدیک بود امام جمعه تهران کشته شود که غش کرد و نجاتش دادند. زنان باز برخاستند. چنین قرار نهاده بودند که دوگروه تشکیل دهند. گروهی روانه سفارت انگلیس گردند و گروه دیگر به سفارت روس بروند و از وزیران مختار تقاضا کنند که از جانب مردم در کار تامین نان شهر با شاه گفتگو نمایند. جمعی به سفارت انگلیس رفتند و چادر از سر برداشتند (که در واقع نشانه اعتراض به دولت بود). سفارت به زحمت آنان را خارج کند.... (آدمیت ۷۹:۱۳۵۱)

ناصرالدین شاه برای ختم غائله برخوردی قهرآمیز با منصوبین خود کرد تا با ایجاد رعب و وحشت هم شورش‌ها را آرام کند و هم مسئولیت مشکل پیش آمده را از دوش خود بردارد؛ که البته به مقصودش نیز رسید.

پس از قحطی شدید سالهای ۱۸۷۱ ناصرالدینشاه دست به اقداماتی برای جلوگیری از بلایا و مصائب زد. دستور داد انبار غله بزرگ دولتی ساخته شود تا ذخیره کافی حداقل شش ماهه جمعیت تهران نگه داری شود. چنانکه گندم کهنه هر سال به نانوایان داده می‌شد و و گندم جدید ذخیره می‌شد. لذا دولت از تشکیل شیکه‌های احتکار و ارایه نان نامرغوب تلاش کرد جلوگیری نماید اما به دلیل نظام اداری فاسد و آلوده مشکل بود. کوزوگفسکی آگاهانه اشاره کرده که: «این سیاست از یک سو مفید و پرفایده بود اما از سویی منبع در آمد است» ((کوزوگفسکی، ۱۳۴۱، ص ۱۷۱).

پس از آن هم انباری در شاه عبدالعظیم برای نگهداری گندم مناطق روستایی اطراف تهران ساخته شد. وزارت امور مالی هم یک اداره جدید بنام «اداره انبار دارالخلافة» تشکیل داد. (صنیع الدوله ۱۳۰۶، ضمیمه، ص ۲۷)

نرخهای گندم به لحاظ دولتی تعیین شد. چنانکه یک خروار گندم انبار دولتی به قیمت ۵ تومان فروخته شد. یک من (۳ کیلوگرم) نان باید ۸ شاهی فروخته می‌شد. نانوایان می‌توانستند دو یا سه خروار (۶۰۰-۹۰۰) کیلوگرم گندم دولتی در هر روز خریداری کنند. آنها باید آنچه را در بازار باقی مانده بود خریداری می‌کردند. از آنجا که اداره انبار داری کیفیت گندم را دستکاری می‌کرد، همچنین اینکه حاکمان با تعیین چندین نوع باج و مالیات جدید نانوایان را سر کیسه می‌کردند، نانوایان نیز شروع به فروش نان ناخالص و کم وزن کردند. نانوایان را با کیفیت پایین تر ارائه می‌کردند. (کوزوگفسکی، ۱۳۴۴، ص ۱۸۱)

در دوره مظفرالدینشاه با سیاست (پول می‌خواهم) کارها خراب تر شد. او برای تأمین هزینه‌های سفرهای اروپایی خود اجازه فروش سریع املاک خالصه را صادر کرد و موجب بدهی ملی شد. همان سال سرمای شدید به کشاورزان و عرصه گندم آسیب گسترده در برداشت محصول زد در آذربایجان که انبار غله ایران محسوب می‌شد در

سال ۱۸۹۸ قحطی بزرگی اتفاق افتاد. در شهرهای تبریز و روستاها هم، آشوب‌های نان و غارت از محترکان کمبود نان و نبود نان رخ داد. (کوزوکفسکی ۱۳۴۱، ص ۲۴۰) محصول سال بعد ۱۸۹۹ هم ناکافی بود و این بدگمانی نیز وجود داشت که بازار گندم را دلالان و محترکان قبضه کرده‌اند و در دست خود دارند (گزارش کنسول آمریکا ۱۹۰۰ صص ۶۹-۱۶۸) دولت مداخله کرد و دستوراتی برای کنترل نرخ و ارایه گندم صادر کرد اما در دوران سلطنت مظفرالدین‌شاه که با اجازه وی دخل و تصرف بی حد حاکمان و مقامات در ایران انگشت نما بود، نان دوباره گران شد و دیپلمات فرانسوی، دلوری می‌نویسد: "این سال برای ایران پراز بلا و مصیبت بوده است. هیچ آبی، هیچ نانی، هیچ پولی. درباریان ثروتمند گندم را انبار کرده‌اند، آنچنان که قدرتی مانند شاه نیز جرأت بیرون آوردن آن را ندارد. قیمت یک خروار گندم ۹/۵ یا ۱۰ تومان بود و در طول زمستان افزایش یافت و تا ۱۲ تومان رسید. مظفرالدین شاه در سال ۱۹۰۵ میلادی هنگام زیارت حرم شاه عبدالعظیم در جنوب تهران با زنان معترض مواجه شد. عین الدوله، صدر اعظم ۱۰۰۰ تومان از نانویان دریافت کرد تا به آن‌ها اجازه داد قیمت‌هایشان را خودشان تعیین کنند و با مخلوط کردن خاک اره با آرد، در نان تقلب کنند. چنین آردی را "آرد آستار خان" می‌نامیدند. شاه کمی بعد از این اتفاق ایران را به مقصد اروپا ترک کرد اما زنان دو روز بعد مقابل کاخ ولیعهد شروع به تظاهرات کردند. ولیعهد از آن‌ها فرصت خواست تا اوضاع را بهبود بخشد و بعد از چهار روز موقتاً نان فراوان شد اما بصورت موقت! در نیمه دوم همان ماه با جدی شدن کمبود نان، زنان هر روز در مقابل کاخ ولیعهد که قول بهبودی اوضاع را داده بود، تظاهرات می‌کردند. حتی حاکم تهران نانویان را با تنبیه بدنی سخت تهدید کرد، اما هیچ تغییری در اوضاع موجود اتفاقی نیفتاد (سپهر ۱۳۶۸، ۱۴۶ و ۱۵۱)

یک مجله طنز ایرانی طرز تهیه خمیر را با یک شیوه شیمیایی ابتدایی چنین شرح داده است:

سبوس، سنگ ریزه‌های کوچک، خاک اره، لوبیا، نمک، را با مقدار مساوی مخلوط کنید سپس ۲ درصد آرد به آن اضافه کنید! سپس شخصی تکه‌های تخت از این خمیر

آماده کند و در تنور بگذارد و بلافاصله از تنور بیرون آورد. خواص: جامد و سخت، انعطاف پذیر، دارای استحکامی چون چرم، در حلال نمی تواند حل شود. به خصوص در اسید معده، تلخ و شور است و چگالی آن مانند نقره است. خواص فیزیکی: سبب دل پیچه، سردرد، سرگیجه و یبوست می شود. سمی قوی است (Olmer 1906.p20)

مشروطه، مجلس اول و مسئله نان

بسیاری از مردم به خصوص طبقات پایین بر این باور بودند که در مورد هدف مشروطیت، نزاع بر سر پایین آوردن قیمت مایحتاج زندگی آنها بود. واقعیت آنکه عده ای از تبلیغات چی ها که حتی قول نان ارزان تر را داده بودند در ذهن مردم می پروراندند. (کسروی ۱۳۱۹، ص ۲۲)

مجلس مشروطه خواه قیمت ها را پایین آورد و به همین دلیل پس از انقلاب هیچ ناوایی جرأت کم فروشی نان را نداشت. اما علی رغم یه سری اقدامات مانند اینکه حاکمان مناطق باید به حمایت از توسعه کشاورزی به خصوص در مناطقی که احتمال کمبود و قحطی بیشتر بود را صادر کردند و موظف به تعدیل بهای غله و سایر ضروریات زندگی مردم شدند و حتی بنای مقابله با کم فروشی و دخل و تصرف در بازار برخورد شدیدی می کردند. اما مجلس همیشه به سود مردم کار نمی کرد. این اتهام که تعدادی گروه های منفعت طلب در مجلس یا مجالس ولایتی قیمت ها را با در نظر گرفتن منافع خود تعیین می کردند، قابل قبول و توجیه پذیر بود. اما این اقدامات و اعتراضات دیگر نه بر مقامات و نه بر مسئله غذا تأثیری نداشت (کسروی ۱۳۱۹، جلد ۱ ص ۳۲۰)

مردم با نوشتن شعر و نثرهای طنزآلود به سوداگری در بازار غله انتقاد می کردند. براون یکی از شعرهای این چنینی را نقل کرده که مربوط به "احتکار یا انبارداری" است. شهر زیر را که سروده میرزا محمد خان افراشته بود، میرزا حسین طبیب زاده برای براون از حفظ خوانده بود.

مادامی که انگشتان احتکار کنندگان نان روی نان است، ناآرامی در دنیا و ویرانی و تباهی روزگار وجود دارد. طالع خوب روی ستاره عدالت خاموش شده: